

УДК: 159.923.2:355.233

Катаєв Є.С., *ад'юнкт Національної академії оборони України*

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Автор розглядає основні підходи та особливості дослідження Я-концепції особистості в сучасній психологічній літературі, а також можливі напрямки дослідження визначеної категорії.

Ключові слова: Я-концепція, особистість військовослужбовця.

Постановка проблеми. Теоретичний аналіз проблеми формування та розвитку Я-концепції, як складової особистості та особистості професіонала показав необхідність більш повного і точного аналізу основних підходів до її вивчення, як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях. Існує необхідність вивчення особливостей дослідження Я-концепції в сучасній психологічній літературі, її структури, змісту компонентів та основних критеріїв і параметрів її дослідження, умов які впливають на формування та розвиток професійної Я-концепції контрактників, а також виявлення основного системоутворюючого чинника професійної Я-концепції та вплив Я-концепції на діяльність військового.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасній психологічній літературі дослідженням Я-концепції займалися за наступними напрямками: етносоціальними уявленнями в структурі Я-концепції університетської молоді [5]; взаємозв'язком образу Я, самооцінки і ціннісних орієнтацій молодших школярів [9]; з питань формування позитивної Я-концепції майбутніх психологів [2]. Питаннями загальної Я-концепції за наступними напрямками: формуванням ідеалізованого Я особистості [14]; розвитком Я-концепції у підлітків у початковій школі [15]; особливостями образу Я у бездоглядних підлітків [7] та інші. Всі вони розглядали питання щодо особливостей, формування та розвитку Я-концепції, або її складових у сфері навчання, підготовки університетської молоді та у проблемних підлітків, але кожен із дослідників використовував власні методи визначення параметрів Я-концепції особистості, однак в роботах цих авторів недостатньо уваги приділено теоретичним питанням щодо методологічної основи вирішення завдань по вивченню Я-концепції в структурі особистості.

Необхідність вирішення визначених проблемних питань щодо вивчення Я-концепції та професійної Я-концепції особистості військовослужбовця обумовлює завдання нашої статті:

1. Аналіз основних теоретичних підходів щодо вирішення завдань по вивченню Я-концепції та професійної Я-концепції в структурі особистості.

2. Вивчення основних емпіричних підходів до вивчення Я-концепції, її структури, змісту компонентів, основних критеріїв і параметрів її дослідження, умов які впливають на формування та розвиток професійної Я-концепції, а також виявлення основного системоутворюючого чинника професійної Я-концепції та вплив Я-концепції на діяльність військового.

Виклад основного матеріалу. У відповідності до аналізу сучасної психологічної літератури, методологічною основою для вирішення завдань по вивченню професійної Я-концепції в структурі особистості, її формування та розвитку нами був обраний діяльнісний підхід, принцип розвитку та категорія особистості.

Діяльнісний підхід до формування особистості – це фундаментальний принцип вітчизняної психології. Визначальною умовою існування і розвитку людини як особистості є її діяльна активність, що виражає її включеність до системи соціальних взаємозв'язків. Саме тому проблема діяльності посідає у вітчизняній психології чільне місце і розкривається в працях Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва, О.О. Бодальова, А.В. Петровського та інших [8].

Як пояснювальний принцип психологічної науки, принцип розвитку передбачає розгляд того як явища змінюються в процесі розвитку під впливом причин, що їх здійснюють та який разом з тим включає постулат про обумовленість перетворень цих явищ, їх включення в цілісну систему, що створюються їх взаємною варіацією. У відповідності до поглядів А.В. Петровського, М.Г Ярошевського [11] принцип розвитку передбачає, що зміни відбуваються закономірно, переходячи від одних форм до інших не носять хаотичного характеру, незважаючи на елементи випадковості або варіативності, а їх співвідношення з одного боку, забезпечує спадковість у зміні рівнів для при самих радикальних перетвореннях процесу розвитку Я-концепції, а з іншого боку – відбувається її становлення що не зводяться до попередніх рівнів.

В загальному плані розвиток особистості відбувається за певними періодами та фазами.

Поряд із принципом розвитку нами була проаналізована така важлива для нашого дослідження категорія психології, як категорія особистості. Категорія особистості, як зазначають А.В. Петровський та М.Г. Ярошевський [12], є важливішим середовищем психологічних категорій, до якої виявляється інтегрованими всі інші категорії такі як: образ, дія, мотив та відношення. Особистість, в свою чергу, характеризує індивіда в аспекті його включеності в соціальне ціле. Особистість індивіда трактується авторами як специфічна якість, яка характеризує індивіда з боку його зв'язків з іншими індивідами, з єдністю, до якої він належить, та описується як "системна якість". Вона розглядається у трьох вимірах або в трьох аспектах:

в першому, в аспекті її індивідуальності, в її відмінності від інших при соціальній детермінації особливостей її поведінки та свідомості;

в другому вимірі, у спосіб сприйняття особистості де сферою її визначення та існування постає "простір між індивідуальних зв'язків" та де особистість виступає через групове, а групове через особистісне;

і в третьому аспекті, особистість, як системна якість індивіда, розгортається в просторі в якому вона виноситься за рамки самого індивідуального суб'єкта та переміщується за межі його актуальних зв'язків з іншими індивідами, за межі сумісної діяльності з ними, і відбувається занурення особистісного в простір буття індивіда, але в "іншого" ("інших").

Важливим моментом та особливістю особистості, яку необхідно враховувати при вивченні та під час формування професійної Я-концепції є концептосфера особистості, цей термін застосовується для виокремлення особливих явищ в сфері свідомості що характеризує її відмінність від інших єдностей.

Для розкриття змісту другого питання нашої статті, необхідно проаналізувати особливості емпіричних досліджень Я-концепції та професійної Я-концепції в сучасній психологічній літературі.

По перше, розглянемо роботу Л.П. Чепіги [15]. В своїй роботі Л.П. Чепіга розглядає Я-концепцію як систему уявлень людини про саму себе, до структури якої входять когнітивний та афективний компоненти, знання людини про себе та відношення до цього знання, що в свою чергу, визначає потенційну поведінкову реакцію в різноманітних життєвих ситуаціях. На підставі аналізу підсумкових вимірів Я-

концепції, таких як: самоповага (І.С. Кон), образ Я (М.І. Боришевський), прийняття себе (К. Роджерс), загальної самооцінки (А.І. Захарова), самовідношення (В.В. Столін) [1, 4, 6, 13, 15], автор пропонує розглядати Я-концепцію як складне утворення, в якому когнітивно-оціночний та емоційно-ціннісний аспекти визначаються не скільки конкретними підструктурами, скільки ступенем та якістю їх сформованості.

Л.П. Чепіга [15] в своїй методичній стратегії наполягає на тому, що специфіка Я-концепції визначається не лише особливостями окремих його елементів, але і характером їх взаємозв'язку. І тому методична стратегія дослідження передбачає не тільки вивчення у досліджуваних в різних умовах навчання окремих компонентів Я-концепції, їх динаміки, але і комплексну характеристику різних видів Я-концепції, що може бути виокремлено за допомогою кластерного аналізу, а також дослідження змісту Я-образів на основі проєктивного твору.

В якості показників Я-концепції особистості в дослідженні розглядаються:

- описова складова, яка включає: зміст образу Я, який виражений як у кількісних так і у якісних показниках самохарактеристик;
- афективне відношення до себе, що включає: самооцінку (операцію порівняння себе з деяким еталоном) та самовідношення особистості (що виражає смисл Я для самого суб'єкта);
- потенційна поведінкова реакція, яка включає: рівень домагань особистості (тісно пов'язаний із самооцінкою та який відображає ступінь складності завдання, на рішення якої суб'єкт вважає себе здатним) та суб'єктивний локус контролю (відображає оцінку особистістю своєї спроможності впливати на події власного життя). Додатково до визначених показників, автором було проаналізовано та враховано рівень тривожності в різних соціальних ситуаціях, які відображають процес становлення образу Я.

В іншій роботі І.П. Андрійчук [2] розглядає особливості формування позитивної Я-концепції особистості майбутніх практичних психологів в процесі професійної підготовки, в якій вона визначає, що кожній людині властива здатність до самоактуалізації.

Крім того, під системоутворюючим фактором самоактуалізації автор розуміє цілеспрямовану послідовну систему роботи з розвитку здатності до самоуправління, як провідного компоненту інтеграції

психологічних знань у свідомість особистості, на основі якого відбувається перенесення смислів і значень на дії та вчинки індивіда.

В структурі Я-концепції в роботі розглядається:

- 1) особливості самооцінки;
- 2) рівень самоповаги;
- 3) рівень особистої тривожності;
- 4) рівень суб'єктивного контролю;
- 5) особливості внутрішньоособистісних проблем.

І.П. Андрійчук [2] вважає найважливішою складовою Я-концепції емоційно-оцінну і тому на ній вона акцентує увагу та зазначає, що самооцінка виступає санкціонуючим механізмом Я-концепції, який забезпечує ієрархію знань людини про себе, що знання про себе людина здобуває у спілкуванні з оточуючими, а її індивідуальний досвід є не що інше, як реалізація засвоєних форм суспільної свідомості після практичної перевірки усіх знань, яка дозволяє переломити крізь призму власних переживань оцінки, що засвоєні у спілкуванні. Самооцінка тут розглядається як важливе особистісне утворення, що приймає безпосередню участь у регуляції людиною своєї поведінки і діяльності, як автономна характеристика особистості, її центральний компонент, який формується при активній участі самої особистості і відображає якісну своєрідність її внутрішнього світу.

Крім того, в своїй роботі автор притримується принципової позиції Л.С. Виготського [2] щодо можливості емпіричного аналізу самосвідомості, яку він вважав соціально зумовленою та такою, що формується в розвитку.

Основними індикаторами Я-концепції визначені: особливості самооцінки, рівень суб'єктивного контролю, рівень самоповаги, наявність чи відсутність хронічних внутрішніх особистісних конфліктів, які зумовлюють неадекватні психологічні захисти та рівень особистої тривожності. Це обумовило принципи дослідження: цілісність, комплексність за рахунок використання взаємодоповнюючих методик, єдності якісного і кількісного аналізу. У відповідності до визначеної позиції автор використала психометричний та проєктивний підходи

У військовій сфері Я-концепція окремо не досліджувалась, але досліджувались образ Я та самооцінка С.Л. Петером [10] та В.А. Бараніком [3].

В своїй роботі С.Л. Петер [10] виявив основні умови та критерії які впливають на розвиток Я-образу військовослужбовця. За автором, існують зовнішні та внутрішні умови, такі як:

1. Зовнішні умови це ті обставини життєдіяльності в яких знаходиться військовослужбовець до призову на військову службу, а також умови військової служби, визначені характером соціального військового середовища та відношенням до нього.

2. Внутрішні умови визначаються особливостями взаємовпливу структурних компонентів Я-образу, його рівневого розвитку.

На основі виокремлення умов автор визначає основні критерії та показники сформованості та розвитку Я-образу військовослужбовця, які враховують основні його компоненти та детерміновані внутрішньою структурою і змістом, що розкриваються через зовнішні прояви його внутрішнього змісту.

До об'єктивних критеріїв, які характеризують: а) особливості соціалізації особистості до призову на військову службу; б) особливості соціалізації у військовому середовищі. До перших він відносить: 1) характер дитячо-батьківських відносин; 2) шкільну соціалізацію та наявність референтних груп однолітків. В числі других автор виділяє критерії, які розкривають: 1) відношення до військової служби; 2) задоволеність умовами діяльності та спілкування.

Суб'єктивні критерії, у відповідності до роботи, характеризуються: а) особливостями розвитку структурних компонентів Я-образу, з одного боку, та б) ступінь відповідності Я-образу військовослужбовця вимогам військової служби та соціального військового середовища, з іншого боку. До числа перших С.Л. Петер [10] відносить: когнітивні критерії, які включають такі показники як когнітивна диференційованість Я-образу, ступінь самопрезентації, наявність військово-професійних конструктів, що визначають характер ідентифікації з військовою діяльністю та формування образу "Я-військовослужбовець" (військово-професійна ідентичність); емоційно-ціннісний, до якого відносяться рівень само відношення та характер самооцінки; поведінковий (результативний) критерії, який включає загальну інтернальність у сфері невдач, рівень домагань, характер соціальної спрямованості і провідної мотивації діяльності. Поведінковий критерій тісно пов'язаний з таким показником як рівень особистісної тривожності.

В іншій роботі В.А Баранік [3] виходив із того, що самооцінка зазнає впливу двох груп факторів – зовнішніх і внутрішніх. До зовніш-

ніх належать соціальне середовище, оцінки інших людей, успіхи і невдачі в діяльності, особливості міжособистісних стосунків; до внутрішніх – індивідуально-психологічні якості та властивості особистості. Серед них виділяються тривожність, рівень домагань, інтроверсія, екстраверсія, ціннісні орієнтації, акцентуації характеру та темпераменту.

Найпоширенішими варіантами прямих методів дослідження Я-концепції є: особистісні опитувальники, стандартизовані самозвіти, модифіковані варіанти методик семантичного диференціалу, методики побудовані за принципом зіставлення і ранжування (методика Дембо-Рубінштейн), методики спрямовані на визначення Я-образів та уявлень про себе (Q-сортування). В їх основу покладено припущення про те, що вони відносно адекватно відображають уявлення опитуваного про себе, а відповідно, відповідаючи на запитання опитувальника учасник експерименту визначає який опис і в якій саме мірі збігається з його уявленнями про себе [3].

Крім того В.А. Баранік [3] використовує поряд із прямими методами дослідження психометричні методи (методика “КИСС”) дослідження. Автор стверджує, що на думку Г.К. Валіцкаса методика “КИСС” дає можливість встановити неусвідомлювану самооцінку. В світлі сучасного розуміння здатності проективного методу досліджувати несвідоме та визначення методикою “КИСС” саме неусвідомлюваної складової [3].

Виходячи із аналізу літератури можливо зробити наступні **висновки**:

1. Питаннями теоретичного та емпіричного дослідження Я-концепції та професійної Я-концепції в сучасній психологічній літературі займалися багато авторів, але виділені ними підходи до вивчення даного проблемного питання, умови, параметри та критерії їх досліджень стосуються інших видів діяльності і не пов’язані із діяльністю військового.

2. За результатами аналізу основних теоретичних підходів щодо вивченню Я-концепції та професійної Я-концепції в структурі особистості, можливо стверджувати, що методологічною основою для вивчення даного проблемного питання можуть бути обрані: принцип розвитку, як пояснювальний принцип психології, для розгляду яким чином Я-концепція змінюється під впливом причин, умов та факторів; та категорія психологічної науки, така як категорія особистості до

структури якої входить Я-концепція та яка інтегрує усі інші психологічні категорії (образ, дія, мотив та відношення).

3. На сучасному етапі не має робіт в яких би була досліджена Я-концепція та професійна Я-концепція військовослужбовців в цілому та не визначені основні умови її формування та розвитку, параметри та критерії її дослідження у військових. А саме цей напрямок є перспективним.

Для розв'язання цього питання, з нашої точки зору необхідно:

- визначити основний теоретичний підхід, основні принципи та категорії, які стануть підґрунтям до вивчення даного явища;

- розробити емпіричне дослідження щодо особливостей Я-концепції та професійної Я-концепції військовослужбовців, змісту її компонентів, основних критеріїв і параметрів щодо її дослідження, умов які впливають на формування та розвиток професійної Я-концепції контрактників, а також виявлення та дослідження основного системоутворюючого чинника професійної Я-концепції та вплив Я-концепції на ефективність діяльності військовослужбовців контрактної служби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К.А., Брушлинский А.В. Послесловие. исторический контекст и современное звучание фундаментального труда С.Л. Рубинштейна // Рубинштейн С.Л. Основы общ.ей психологии: В 2-х т.т. Т.2. М.: Педагогика, 1989. С. 250-283.

2. Андрійчук І.П.: Формування позитивної Я-концепції особистості майбутніх практичних психологів: Дис...канд. психол. наук: 19.00.07. – Тн., 2002. – 209 с.

3. Баранік В.А. Психологічні особливості самооцінки військовослужбовців з девіантною та делінквентною поведінкою: Дис...канд. психол. наук: 19.00.01. – К., 2004. – 221 с.

4. Боришевский М.Н. Теоретические и прикладные проблемы познания людьми друг друга. – Краснодар ,1975. - 171с.

5. Васильченко О.М. Етносоціальні уявлення в структурі Я-концепції університетської молоді: Дис...канд. психол. наук: 19.00.05. – К., 2003. -208с.

6. Захарова А.В. Формирование самооценки в учебной деятельности // Психологические проблемы учебной деятельности школьников. – М.: Изд-во «Советская Россия», 1982. – С. 394.

7. Кацера А.О. Особливості образу Я у бездоглядних підлітків: Дис... канд. психол. наук: 19.00.01. – К., 2005. – 172 с.
8. Овчаренко Ю.О. Психологічні особливості професійної самосвідомості військовослужбовців військ протиповітряної оборони Збройних Сил України: Дис... канд. психол. наук: 19.00.09. – Хмельницький, 2004. – 179 с.
9. Островська К.О. Взаємозв'язок образу Я, самооцінки і ціннісних орієнтацій молодших школярів: Дис... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 2003. – 187 с.
10. Петер С.Л. Развитие Я-образа военнослужащего по призыву: Дис... канд. психол. наук: 19.00.05. – М., 2001. – 216 с.
11. Петровський А.В., Ярошевский М.Г. История и теория психологии. - В 2-х т.т. Т.1. Ростов н/Д.: Фенікс, 1996. – 416 с.
12. Петровський А.В., Ярошевский М.Г. История и теория психологии. - В 2-х т.т. Т.2. Ростов н/Д.: Фенікс, 1996. – 414 с.
13. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М.: «Прогрес», «Универс», 1994. – 480 с.
14. Стасько О.Г. Психологічна значущість умовних цінностей та їх вплив на формування ідеалізованого Я особистості: 19.00.07. – К., 2006. – 175 с.
15. Чепіга Л.П.: Розвиток Я-концепції у підлітковому віці в залежності від засобу організації учбової діяльності у початковій школі: Дис... канд. психол. наук: 19.00.07. – Х., 2001. – 212 с.

<http://nuczu.edu.ua/>